

Alternatív szempontok az „alternatívok” romániai menekültválságban vállalt szerepének megítéléséhez

Reflexiók Kaszás Veronika tanulmányához

Kaszás Veronika tanulmánya a rendszerváltás közvetlen előzményeinek egyik kiemelten fontos, részben máig feltáratlan, fájó ellentmondásokkal teli jelenségéről kíván negyedszázad múltán számot adni. Magam ezúttal nemcsak mint történész, hanem mint az egykori menekült- és segélyügyek aktív önkéntese¹ szeretnék néhány tárgyi és koncepcionális észrevételt fűzni dolgozatához.

Adatbőség és forráshiány

A szerző merész témaválasztása, szerteágazó részletkutatásai mindenképp elismerésre méltóak, ahogy összességében helyt-

¹ Nóvé Béla 1956-ban született, Budapesten élő történész, író és dokumentumfilmes alkotó. Az 1980-as években az egyik legaktívabb, 120 fős budapesti segélyszervezet, az ETE (Erdélyt Támogatók Egyesülete), majd a Transcar aktivistája volt. 1987 tavaszán társaival szamizdat folyóiratot indított *Határ/idő/napló – erdélyi figyelő* címmel, mely átlag 2000 példányban, magyarországi, nyugati és erdélyi terjesztésű lapként 2 éven át 9 számot ért meg. (Összkiadása a Teleki László Alapítványnál 2001-ben jelent meg, teljes anyaga és dokumentum-mellékletei az Erdélyi Adattár honlapján is megtalálhatók: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=892>) Társaival az erdélyi falvak lerombolása elleni tiltakozásul 1988 nyarán „S.O.S Transylvania” néven nemzetközi szolidaritási mozgalmat szervezett. Sok évig aktív részt vállalt az Amnesty International és a Helsinki International romániai terepmunkájában, e szervezeteknek a jogsértésekről készült 1980-as évekbeli jelentéseit saját fordításában elsőként adta közre az itthoni szamizdat és a nyugati emigráns lapokban. 1989 tavaszán Homoród Bálint írói néven szamizdatként adta ki erdélyi tárgyú válogatott publicisztikáit *Kétség és remény közt. Erdélyről sokadszorra* címmel.

álló témaexponálását és konklúzióit sem lehet vitatni. Az eredmény azonban több is, kevesebb is annál, mint amit tanulmánya címében ígér. Ennek okát én főként kutatásmódszertani féloldalasságában és forráskritikai hiányaiban látom. Túlzottan is „papír alapú”, s ezért néhol kissé „papíros ízű” dokumentációjában ugyanis csak elvétve találni konkrét esetrekonstrukciót (így az 1989 elején felröppent rémhír háttéréről: a gyulai határkörzet 18 „agyonvert” menekültjéről) vagy önálló oknyomozó kutatást, az egykori szereplők tanúként való megszólaltatását (Lengyel Gabriella rövid emlékvillanásai – Bossányi Katalin interjújából idézve – e nemben már-már üdítő kivételek!). Holott e még eleven emlékű, csupán „félmúlt”-nak számító téma sokféle ellentmondása és személyes involváltsága nemcsak megengedi, de valósággal követeli az *oral history* kutatások tárgyi és értelmezésbeli forrás-kiegészítéseit. Nem a fennkölt frázisokat vagy az utólagos önmentséget hiányolom – sem az egykori párt- és belügyi káderek, sem a mozgalmárok részéről! –, hanem épp az események drámai sodrát s a szereplők sokféle indítékát feltáró személyes hitelű részleteket arról, hogy a tömeges exodus a terror és nyomor sújtotta Romániából végül miként mozgósította tettekre – nota bene: jócskán megkésve! – a hazai és a nemzetközi közvéleményt, majd ennek nyomására a pártállami döntéshozókat.

Egy másik fontos hiánynak, úgy vélem, szintén e forrásfeltáró, forráskritikai egyoldalúság az oka. Annak ugyanis, hogy a szerző – az egykori pártzsargon fedőszavát átvéve – néhány tétova, korán feladott kísérlet után mindvégig elmulasztja tisztázni, hogy értelmezésében vajon kik és miféle szervezetek is tartoztak az egykori „alternatívok” már-már parttalan, zavarba ejtően tarka és amőbamozgású táborába. Az ellenzéki pártcsirák? Az erdélyi baráti körök és egyletek? Netán az emberi jogi és egyházi missziók? A nemzetközi segélyszervezetek frissen gründolt hazai filiái? Avagy ne legyünk oly szűkkeblűek, s fogadjuk az „alternatívok” közé a romániai menekültek ügyében 1989 tavaszától dömpingszerűen gyártott petíciók minden kibocsátóját, az Országos Béketanács, a Magyarok Világszövetsége, a KISZ és a HNF – Erdélyért dobogó szívú – pártállami patrió-

táival együtt? Saját élményeimből és kutatásaimból persze jól tudom én is, esetenként milyen nehéz a rendszerváltás lázasan osztódó és fuzionáló, félnyilvános mozgalmi társulásait pontosan definiálni, mint ahogy azt is, hogy az „alternatív”-nál egykor nem kevésbé kurrens „civil”, „független”, „demokratikus”, sőt „ellenzéki” címkék az átmenet spontán zűrzavarában gyakran nagyon is kétes csoportosulásokat és iniciatívákat fedtek hatékony mimikriként.

Nyilvánosság és konspiráció

Ám az egykori gyűjtő- és fedőneveknél jóval fontosabbak azok az érdemi distinkciók, melyek – ha nem is mindenütt következetesen – a Kaszás-tanulmányban is fel-feltűnnek. Így arról, hogy a nyilvános tiltakozások s a szükséghelyzetből adódó kényszerű konspiráció között hol húzódott egykor a válaszhatár, s hogy volt-e a kétféle aktivitás között bármi egyeztetés, feladatmegosztás. (Ne feledjük, a menekültek segítőinek egyidejűleg két titkosszolgálattal és erőszakaparátussal is számolniuk kellett!) Sok mindent felfedhet az is, hogy melyek voltak az együttműködés és elzárkózás „határesetei” a magyar és a nemzetközi civil hálózaton belül éppúgy, mint a román és magyar hivatalos szervekkel szemben. Ugyanígy további elemzést kíván, hogy e sokféle menekültsegítő szervezetben miként társult vagy vált szét a humanitárius és a patrióta, a lelkiismereti és a vallási indíték, a kisebbségvédő és emberi jogi elkötelezettség, továbbá hogy volt-e ezeknek bármilyen manifeszt rendszerbíráló politikai éle. Végül mindennél többet elárul, ha az egykori nyilatkozatokat a tettek (és a mulasztások) súlyával mérjük össze, s ennek alapján próbáljuk számba venni, vajon mely szervezetek érték be pusztán magasztos szózatokkal, petíciókkal, és melyek vállalták a menekültek jogi képviseletét, elszállásolását, rendszeres segélyezését, sőt, ha kellett, akár a diplomáciai mentőakciókat, az alkalmi embercsempészt is, például az akut és egyébként reménytelen esetek, a sürgős gyógykezelések vagy a családegyesítések ügyében.

A téma tér- és időbeli leszűkítése is többfelől vitatható. Az 1980-as évek derekán meglóduló – ekkor már csöndben sok éve zajló – erdélyi menekülthullám korántsem csak a két szomszéd állam, Magyarország és Románia „belügye” és vele a szovjet tömb egyre nyilvánvalóbb konfliktusgóca volt, hanem (legalábbis az évtized kezdetétől) mind szélesebb körben aktiválta a nyugati magyar emigrációt, majd ennek révén jelentősen mozgósította a nyugati menekültfogadó országokat, a nemzetközi emberi jogi, civil és egyházi segélyszervezeteket. (*Nota bene*: ez utóbbiak elsőrangú transzmissziós szerepe, a „civiliek”-hez hasonló önszerveződése, azokénál gyakran jóval hatékonyabb menekült- és segélyügyi aktivitása e dolgozatban teljesen említetlen marad!) 1988–1989 – az akut menekültválsággal s a világméretű tiltakozást kiváltó faluromboló (szisztematizálási) tervek fenyegetésével – már voltaképp csak az ámokfutó román diktatúra végjátéka volt. Ami pedig e nyomasztó fináléban ma is tanulságos és kutatásra méltó, az éppen a vészhelyzet eskalálódására adott sokféle válasz a maga határokon messze túlnyúló összhatásában. Efféle hatáselemzést azonban e tanulmányban – minden tényhalmozó, pozitivista érdeme dacára – sajnos, hiába is keresni.

Itthon vagy otthon?

Adós marad a dolgozat annak érzékeltetésével is, hogy az újabb exodus miként érintette az otthon maradókat – az erdélyi magyar közösséget alig 70 év alatt negyedszer is súlyosan megtingedelve! –, továbbá a nagyszámú szétszakított családot. (1989 tavaszán a Nemzetközi Vöröskereszt mintegy 2000, rokonoknál hátrahagyott erdélyi gyereket tartott számon!) Ugyanígy nem hagyható említés nélkül az sem, hogy a román diktatúra áldozatait a magyar és a nemzetközi közvélemény egészen 1988 nyaráig elsősorban a menekültekben látta, s csupán a faluromboló kampány baljós hírei – és rémhírei – terelték drámai módon a figyelmet a tűszként otthon maradó millióknak a menekültekénél is kilátástalanabb helyzetére. Részben ezzel függ össze az is, hogy az alternatív szervezetek szerepvállalásában

– mint arra Kaszás Veronika is utal – a nyilvános tiltakozás és a már átjutott menekültek istápolása mindinkább elvált a jóval több áldozattal és kockázattal járó romániai „terepmunkától”: a segélyek rendszeres célba juttatásától s az emberi jogi, kisebbségi sérelmek helyszíni regisztrálásától. Nem csoda, hiszen a kényszerű konspiráció és a korlátozott nyilvánosság közepette sokakban mind élesebb dilemmaként merült fel, hogy aki demonstrációt szervez, tiltakozik és saját névvel publikál, az Erdélyből előbb-utóbb kizáratja magát, rokonait többé nem látogathatja, és ottani terepmunkát sem vállalhat a segély- és menekültügyekben.

A szerző számos fontos részletre kitér ugyan, ám azokat érdeemben nem mindig fejti ki és/vagy nem eléggé kapcsolja össze, így az olvasónak váltig az a benyomása, hogy a szerző – tiszteletreméltó igyekezettel – „túl sokat markol és keveset fog”. Ennek illusztrálására hadd emeljek ki csupán egyetlen, a menekültválság kimenetelében döntő momentumot: a sajtó, a nyilvánosság szerepét. Ezekben a válságos években szakadatlan, ádáz közelharc dúlt egyszerre több fronton is: egyrészt a szabad és hiteles tájékozódás, másrészt az egykori román s a magyar propagandagépezet megannyi orgánuma közt. (Ez utóbbi példaként elég csak az 1986-ban megjelent háromkötetes akadémiai Erdély-történet körüli sajtókampányokat idézni.) E többfrontos küzdelem csak dinamikusan, a hatás-ellenhatás összefüggéseiben ragadható meg, akár az egykori független fórumok és a cenzúrázott állami hírközlés, akár a „szamizdat” és „tamizdat” (az emigráns lapok és rádióadók) relációját vizsgáljuk, nem szólva a nyugati és a magyar/román média, vagy e két utóbbi szüntelen párharcáról. „Amiről nem beszélünk, az nincs.” Azután: „mégis van”, épp csak a sorok közé vagy pártzsargonba gyáván elrejtve. Végül, ha már a Szabad Európából és a világsajtóból is naponta ez dübörög – *nota bene*: a magyar szamizdat-kiadványok s a nemzetközi jogvédő szervezetek tényfeltáró jelentéseit visszhangozva –, muszáj a nevükön nevezni őket: „romániai, erdélyi menekültek”. Kaszás Veronika több példán maga is tanulságosan érzékelteti a tabufeloldás e lassú fokozatait, épp csak nem viszi végig, és adós marad a tényfeltáró tabutörések

sok éves előzményeivel is. Ehhez ugyanis kevés a müncheni *SZER*, a londoni *BBC* vagy a washingtoni *VOA* magyar adásaira, netán a legismertebb hazai szamizdat lap, a *Beszélő* egy-két kései cikkére hivatkozni. Látni és láttatni kell a téma makacs ébrentartásának évtizedes kumulatív hatását is. Egyrészt valóban a nyugati magyar adások (*SZER*, *BBC*, *VOA*), másrészt az emigráns sajtó (a párizsi *Irodalmi Újság*, a müncheni *Látóhatár*, a *Bécsi Napló*), harmadrészt a befolyásos osztrák, nyugatnémet, svájci és brit lapok, végül és nem utolsósorban mindezek által a menekültek ügyében szélteben-hosszában idézett hazai szamizdat teljes vertikumának híradásait, melyek többek közt elsőként tették magyarul is hozzáférhetővé a Helsink-i Szövetség és az Amnesty International jelentéseit a mind súlyosabb romániai, erdélyi jogsértésekről. Aki a *Hírmondó*, az *Ellenpontok*, az *Erdélyi Magyar Hírügynökség* vagy a *Határ/Idő/Napló – erdélyi figyelő* ebbéli szerepét nem ismeri, vagy ismerve nem említi, aligha adhat teljes képet a menekült-dráma 1989-es végkifejletéről s annak immár cenzúramentes híradásairól.

Néhány szót még a fontosabb epizódokról és forrásokról. A tanulmány egyik izgalmas, talán legjobban dokumentált része az 1988–1989-es tüntetéssorozat áttekintése. Érdekes lenne ezt netán a hatalmi szóval elrendelt romániai ellendemonstrációk és a spontán nyugati szolidaritási akciók (a faluromboló kampány elleni bécsi, bonni, oslói, torontói tiltakozások) felidézésével teljesebbé tenni. A Románia Libera – a Szabad Románia Csoport – magyarországi aktivitása szintén fontos, súlyához méltóan exponált epizód, amely további kutatásokra, elemzőmunkára érdemes. (Egy érdekes adalék: Az Erdélyi Magyar Hírügynökség 1988. július 20-án Budapestről kiadott jelentése szerint a Szabad Románia Csoport öt tagja a szovjet nagykövetségen petíciót adott át, „tiltakozván az ellen, hogy a szovjet hatóságok Romániának visszaadták a Szovjetunióba menekült honfitársaikat, akiket életveszélyes testi fenyegetések után a román hatóságok börtönbe zártak”.) Magam nem hinném, hogy a fennmaradt állambiztonsági iratok érdemben módosíthatják az erdélyi tárgyú független kezdeményezésekről meglévő összképet, leszámítva néhány ügynök, *agent provocateur* avagy ro-

mán hírszerző tiszt lelepleződését. Fontos lenne ugyanakkor nemcsak hivatkozni – a Menedék Bizottság visszatoloncolások elleni tiltakozásai kapcsán –, hanem végre komolyan feltárni és közreadni a KEOKH s az egykori Menekültügyi Tárcaközi Bizottság archív iratait. Ha egyszer végre kutathatók lesznek, sok mindent elárulnak majd a román, magyar diplomáciai források vagy a nyugati országok konzuli, követi bizalmas jelentései is a védelmet, befogadást kérő erdélyi menekültek ügyében. (Ezek hátterében gyakran magyarországi ajánlók és/vagy emigráns „jótállók” álltak, nem egyszer menekültügyi, emberi jogi szervezetek közvetítésével.)

Végül álljon itt néhány koridéző adalék – annak jelzéseként, hogy miféle forráshiányokat pótolhat a kortársi emlékezet.

Sepsiszentgyörgy, Ártánd – Róma, Koppenhága

1989. március idusán – épp ama átütő erejű, ellenzéki egységdemonstráción, melyen vagy százezren adtak nyomatékot a rendszerváltás 12 pontos követeléseinek – sok év után először nem járhattam végig a forradalmi stációkat. Mi több, már kora délután levettem mellemről a kokárdát egy, az ünnepnél is halaszthatatlanabb küldetés miatt. Előző éjjel ugyanis telefonon segélyhívást kaptam: három székelyföldi kisgyerek felnőtt kísért keres, aki szüleikhez áthozza őket a határon. Orsika két és fél, Szabolcs három- és Lóránt nyolcéves. Felnőtt családtag nem jöhet velük, S.O.S. segítségre van szükségük – másnap délben vonatra teszik őket... Vakmerő expedíciónk végül is sikerrel járt, 48 óra múltán gond nélkül megérkeztünk a Keletibe, s én azon frissiben megírtam, miféle különös felismeréssel lepett meg e rendhagyó márciusi ünnep. Úti beszámolóim címén töprengve hirtelen a 12. pont villant eszembe: „Unió!” Igen... E három kisgyerekkel együtt már vagy kétszáz sikerrel átjutott a háborús vesztégzáron, habár még vagy kétezer kiskorú vár családdegysítésre. Egyszerre megértettem az utolsó márciusi pont korokon átható értelmét: hogy az önkény s az embertelenség határait bátran lebontva mindenki ott és akkor lehessünk egyek,

ahol és amikor csak szeretnénk. (A részletes útibeszámoló a *Magyar Nemzet* 1989. március 20-i számában olvasható.)

1989. május 19-én a Magyar Helsinki Bizottság Eötvös Kollégium-beli alakuló ülése után a közeli Bukarest étterem teraszán ebédeltünk az IHF bécsi irodájának szűkebb stábjával. Az oldott légkörű, baráti hír- és eszmecserének váratlanul egy segélykérő hívás vetett véget: a magyar határőrség Ártándnál tizenhét, a zöld határon át nemrég érkezett roma menekültet készül visszatoloncolni... Karl Joachim Schwarzenberg, a Helsinki Szövetség elnöke nyomban asztalt bontott, mondván: „Megnézzük. Irány a határ!” Azzal magához vette pipáját, egy termoszt színültig töltetett presszókávéval, majd kísérő tolmácsként, térképpel ölemben maga mellé vett a tűzpiros Porsche Cabrióba... Alig két óra múlva már a helyszínen voltunk, de hiába: a tettenérés ezúttal elmaradt. Ha nem „D” jelű sportkocsival, 180-as tempóval vágtaünk nyílegyenesen a határra, talán nem előz meg a hírünk, és nem kell beérnünk a szolgálatvezetők konokul elhárító válaszaival („Rendkívüli esemény nem történt.”). Akárhogy is, villámlátogatásunk nem volt egészen hatástalan. Az újonnan alakult Magyar Helsinki Csoport a Menedék Bizottság és más szervezetek önkénteseivel továbbra is éberén figyelte a határzónát, s a korábban menetrendszerű kitoloncolások – ezért vagy másért? – elmaradtak.

1989. szeptember elején – az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia bécsi zárónyilatkozatának román vétője után – a Helsinki Szövetség félzárt tanácskozást rendezett egy római kolostorban a romániai szükséghelyzet legégetőbb teendőiről (menekültügy, jogvédelem, segélyek, bojkott stb.) Magyar részről Joó Rudolf, Tamás Gáspár Miklós és néhány nyugati emigráns aktivista mellett magam a falurombolások ellen aktív nemzetközi szolidaritást szervező S.O.S Transylvania mozgalom képviselőjeként voltam jelen (nevünkben az S.O.S. feloldása: „Save Our Settlements!” volt). A pompás nyárutó s az idilli helyszín ellenére érezhetően feszült tanácsstalanság uralta a javarészt informális megbeszéléseket. Hamar kiderült, hogy alig van bárkinek friss és megbízható értesülése arról, mi is zajlik a börtönországgént bezárult Romániában; a részt vevő

emigránsok és aktivisták zömét már rég kitiltották az országból, a nyugati diplomaták pedig a bécsi fiasco után egyelőre kivártak, s inkább csak a román menekültkvóták némi bővítése ügyében reméltek eredményt. Magam nem készültem hozzászólni, mivel legutóbbi erdélyi segélyutamról megérkezve épp csak annyi időm volt, hogy a gép Rómába indulása előtt sebtében átvegyem építész barátaink, Gyurkó Jánosék dokumentációját a bulldózerek által leginkább fenyegetett sok száz erdélyi műemlékről (a négy nyelvre fordított elsőrangú anyag a kicsempészett Maros, Hargita és Kovászna megyei területrendezési tervek alapján készült). A záró plenáris ülés norvég elnöke, Björn Cato Funnemark viszont váltig unszolt, hogy álljak én is a plénum elé. „Ne féltsd az inkognitódat! Ha lábhoz tett kamerák, kikapcsolt mikrofonok előtt is, feltétlen szólj néhány szót, hogy mi várható odaát egy újabb kemény tél elé nézve, és hogy miféle segítségre van leginkább szükség. Hisz láthatod: kettőnkön kívül itt alig van bárki, aki az elmúlt években akár a kisujját is átdugta volna a román határon!” Arról, hogy mi várható, például az erdélyi, romániai karácsonyfák alá az év végére, persze magam sem tudhattam még semmit. Mindenesetre rövid helyzetjelentésem után három nagy nyugati segélyszervezet vezetője is félrevont, címeket, neveket kérve, s alig egy-két hét múlva rendre célba értek a segélykonvojok távoli falvakba, nyomorúságos gyermekotthonokba s a háborús szükségállapotokat idéző erdélyi kórházakba.

„Változnak az idő – és velük változunk mi is.” Nem egészen fél évre rá, 1990 tavaszán Koppenhágában egész más légkörben ült össze az a népes konferencia, amely a menekültügy elveinek és gyakorlatának közös újragondolását tűzte napirendjére a kelet-európai rendszerváltások után. Ide mintegy 40 európai és tengerentúli országból főként a nem-kormányzati szervezetek egyházi és civil szakértőit hívták meg, nem kis várakozással fogadván az igencsak sok mondandójú „magyar csapatot” is (tagjai: Lehel László, Bízik László, Németh Géza, Tőkés László, Bodor Pál és e sorok írója volt), amely nem csak résztvevője, de aktív előkészítője is volt a konferenciának.

Németh Géza református lelkész, a kőbányai „Reménység szigete” erdélyi menekült-gyülekezet alapítója és fáradhatatlan buzgalmú apostola, mindjárt az első nap drámai szöveget intézett a tanácskozás résztvevőihez, mondván, hogy „a Nyugat többé ne fogadjon be és ne tűrjön meg földjén egyetlen Erdélyből jött magyar orvost, tanárt vagy papot se, mivel, úgymond, e renegátok önös érdekből, pusztán a maguk boldogulásáért készek elárulni és sorsukra hagyni saját kisebbségi közösségüket”. Szavai ott és akkor, 1990 tavaszán, Koppenhágában, szenvedélyes vitát kavartak a szabad sorsválasztás feltétlen hívei és a kollektív értékek tradicionalista védelmezői közt. A jelenlévő emberi jogi és menekültügyi aktivisták körében, talán nem kell mondanom, inkább az előbbieket voltak többségben, s a magyar küldöttek zömével én is közéjük tartoztam, mikor az elsők közt szálltam éles, bár mindvégig tiszteletteljes vitába a javaslattevővel. Mindenesetre a jámbor türelmű nemzetközi plénum egy idő után jót derült azon, hogy a tüzesvérű magyarok vagy kétezer kilométert utaztak azért, hogy a dán fővárosban egymás közt csaknem egy teljes panelon át „életre-halálra” elvitatkozzanak.

Vajon – Markó Béla verscímét idézve – „szenvetélyel szólunk-e még” múltunk és jelenünk efféle sorskérdéseiről ma is?

Nóvé Béla